

**KELÂMİN İŞLEVSELLİĞİ VE GÜNÜMÜZ
KELÂM PROBLEMLERİ**

(SEMPOZYUM)

(BİLDİRİLER-TARTIŞMALAR)

(24-25 Eylül 1999)

Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yayına Hazırlayanlar:

A.Bülent ÜNAL - A. Bülent BALOĞLU

İZMİR – 2000

KELÂMİN İŞLEVSELLİĞİ HUSUSUNDA BAZI DÜŞÜNCELER

Doç. Dr. A. Bülent BALOĞLU*

Büyük İslâm alimi Gazâlî (ö.1111) kendi devrindeki kelâm ilminin şüpheleri halletme gücünün olmadığı teşhisini koyduktan sonra, “Kelâm ilmi kâfi derecede beni tatmin etmedi ve şikayetçi olduğum derdim için şifa olmadı”¹ der. Endülüs’lü filozof İbn Rüşd (ö.1198) de, Eş’ariye’nin Allah’ın varlığının kıdemi ve alemin hudûsunun isbatı için kullandığı atom nazariyesini sıkı bir eleştiriye tabî tuttuktan sonra şunları söyler: “Felsefe ve kelâmda maharet sahibi olanların dahi kurtulamayacakları birtakım dağınıklıklar, çözümü zor şüpheler ve çıkmazlar mevcuttur. Böyle bir yoldan (dinî konularda) bilgi sahibi olmak için halk mükellef tutulsa; bu, güç yetmeyen teklif nevinden olur.”² Benzer şekilde, Hanbelî alimi İbn Teymiye (ö.1338) ise, “Kelâmcılar ne düşmanlarını mağlub edebilmişler, ne de dostlarının muzaffer olmalarını sağlayabilmişlerdir.”³ diyerek sert bir üslub kullanır. Kelâm ilmi ile alâkalı bu ve buna benzer tenkit ve şikayetleri çoğaltmak mümkündür. Hernekadar bütün bu sözkonusu tenkit ve şikayetlerin bağlamlarının farklı olabileceği noktasını gözden uzak tutmamak gerekiyorsa da, ortak şikayet noktasının, kelâmın yeterince işlevsel olamadığı, insanların zihinlerindeki tereddütleri yeterince izale edemediği olduğunu düşünüyoruz. Bugün için de aynı sıkıntı söz konusudur ve bizim kelâm ilmi ile ilgili beklentilerimiz ve bu çerçevede ona yönelttiğimiz eleştiriler, geçmişteki beklenti ve eleştirilerle örtüşmekte veya en

* D.E.Ü.İlahiyat Fakültesi Kelâm Öğretim Üyesi

¹ Gazâlî, *el-Munkızu min ad-Dalâl*, Çev. Hilmi Güngör, Ankara 1960, ss. 24-25.

² İbn Rüşd, *Felsefe-Din İlişkileri (Faslu'l-Makâl - el-Keşf an Minhâci'l-Edille)*, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul 1985, ss. 195-96.

³ *A.e.*, s. 196.

azından yakınlık arz etmektedir. Öyleyse, biz de bu ilim dalı ile ilgili problemimizin adını koyalım: Kelâm ilmi bugün işlevsel midir? Değilse, nasıl işlevsel kılınabilir?

Ortaya çıktığı dönemin sorunları ile vahiy arasında sağlam ilişkiler kurmayı büyük ölçüde başaran ve müntesiplerine bilkuvve ve bilfiil anlamlı bir hayat modeli oluşturan İslâm, hicrî III./milâdî IX.uncu asra kadar karşılaştığı güçlü medeniyetler karşısında da bu dinamik özelliğini kısmen korumuştur. Ne var ki, İslâm dünyası, Batı'da ortaya çıkan Rönesans ve Reform hareketlerini, Yeniçağ bilim ve felsefesini ve bunun sonucunda oluşan çağdaş bilim ve teknolojiyi izlemede ve bu birikimin oluşturduğu medeniyetle hesaplaşmada daha önce gösterdiği başarıları gösterememiştir. Bu süreçte, İslâm dünyasının yaşadığı sorunların çözümüne yönelik düşünce üreten çok az sayıda düşünür olmasına rağmen ileri sürülen çözüm önerileri somut uygulamalar haline getirilip ümmetin yaşadığı hayatın sorunlarına ışık tutan davranış modellerine dönüştürülemedi.

Bilgi ve uzay çağı olarak tanımlanan üçüncü bin yıla girerken İslâmî araştırmalar alanındaki mevcut birikimimizin dikkatle gözden geçirilmesine ve sözkonusu çağda toplum için işlevsel olabilecek projelerin üretilmesine ve geliştirilmesine şiddetle ihtiyaç vardır. Bu çerçevede, yeni bir asrın eşliğinde âciliyet arzeden husus, İslâmîyet'in özünde kurduğu dengelerin tekrar kurulmasıdır. Bu denge geçmişte, Kur'an'ın tabiat bilgisine, tarih ve toplumun bilgisine ve insanın kendisi ile ilgili tecrübesine eşit ağırlık vererek bunları Allah hakkındaki *doğru* inançlarla bütünleştirme çabasıyla gerçekleştirilmiştir. Önümüzdeki bininci yılda aynı dengeyi kuracak bir bakış açısıyla dinî düşüncenin alanı dışında sayılarak ihmal edilen toplum ve tarihle ilgili bilgilerimizin İslâm Peygamberi'nin ortaya koyduğu somut örnekler ışığında daha iyi değerlendirilerek ameli boyutunun ortaya konulması; tabiat bilimlerine karşı takınılan ihmalkâr tutumla ilgili tarihî örneklerin gözden geçirilerek Kur'an'ın ışığında çağdaş bir yaklaşım ve bununla ilgili bir perspektifin geliştirilmesi; Allah hakkındaki inançların diğer alanlardaki bilgi ve düşünce geliştirme çabalarının üst yapısını teşkil edecek şekilde sağlam ve *sahih* bir kelâmî ifadeye kavuşturulması gerekmektedir.

İşlevsel bir kelâm oluşturma ile ilgili çabaların ülkemizde ondokuzuncu asrın özellikle son çeyreğinde ve yirminci asrın hemen başlarında birkaç bireysel çabayla ivme kazandığını biliyoruz. Ama bu ivmenin çok sürmediğini ve sözkonusu birkaç bireysel çabanın devamının da getirilemediğini üzülenek belirtmek durumundayız. "Yeni İlm-i Kelâm" hareketi çerçevesinde değerlendirilen bu çabaların amacı, kelâm ilminin hem yöntemini hem de muhtevasını çağın gerekleri doğrultusunda yeniden

gözden geçirmek suretiyle ona işlevsellik kazandırmaktı. Bir diğer ifade ile Yeni İlm-i Kelâm düşüncesi, yöntem ve muhtevada yapılacak değişikliklerle kelâm ilmini yeniden kurma gayreti ve projesi idi. Bu projenin sonuçsuz kalmasının nedenlerinden biri, yeni bir ilm-i kelâm için model olacak bir yenileşme hareketinin gelenekte mevcut olmadığına kabul edilmesidir. Halbuki, bir yenileme hareketi bir modele ihtiyaç duyarken, şerh ve hâşiyeler özgün kelâm eserleri üzerine yapılan birtakım açıklamalardan ibaret sayıldı; bu durum onların, hem yöntem hem de içerik açısından hiçbir yenilik içermeyen eserler olarak görülmesine yol açtı. Aslında şerh, Mısır'lı İslâm felsefecisi Hasan Hanefî'nin de ifade ettiği gibi, "tarihten bağımsız bir mananın kazandırılması gayesiyle metnin yeniden canlandırılması ve özümsemesi"⁴ idi. Hernekadar özgün kelâm eserleri üzerine üretilen şerh ve hâşiyeler klasik kelâma yenilik getirmeyişe de, kelâmî muhtevanın çağın ihtiyaçlarına göre değişmesine ve derinleşmesine zemin teşkil edebilirdi. Ayrıca, özellikle İbn Rüşd örneğinde olduğu gibi, özgün metinleri kendi amaçlarımız için kullanabilir ve onları toplum tarafından anlaşılabilir kılabilirdi.

Diğer taraftan, ortaya çıkan yeni iman sorunlarını da kapsayacak bir kelâmî düşüncenin ihtiyacına cevap verebilecek bir yöntemin geliştirilmemesi ve genişletilmemesi, kelâm ilminin en önemli sorunu olmuştur. İlk isimlendirildiği şekliyle "Usûlü'd-Dîn" olarak kelâm ilminin yöntemi, diğer İslâm bilimlerinin durumunu etkilediği gibi onlara temel teşkil eden birtakım evrensel prensipleri ortaya koymayı bir gaye edinmişti. Bu haliyle Akîde, zirveye eriştiği dönemlerde, Müslümanların zihinlerinde diriliğini ve canlılığını koruyup, onları birlik ve düzen içinde çalışmaya ve fedakârlığa teşvik ederken tarihin de inşâsına katkıda bulunmaya çağırıyordu. Bir anlamda, söylediklerimizi şu şekilde somutlaştırmak mümkündür: Allah âlim ise, mümin de âlim; Allah ahlâklı ve şefkatli ise mümin de ahlâklı ve şefkatli; Allah çalışkan ve hergün bir işte ise mümin de çalışkan ve hergün bir işte olmak durumundadır... Bu, Allah'ın sıfatlarının müminin şahsiyetinde tecellisi demektir ki, kelâmın ulaşmak istediği nihâî gaye de bu idi.

Ancak, bugün "kelâm" kavramı, içeriği topluma hiçbirşey vermeyen, onların inanç problemlerini çözmekten uzak birtakım şekil ve dış görünüşten ibaret bir konuma gelmiştir. Hiçbir teoloji kendisini yıkacak zararlı düşünce ve prensiplere ve yıkıcı akımlara karşı eli kolu bağlı durma lüksüne sahip değilken, artık hayatla

⁴ Hasan Hanefî, *İslâmî Araştırmalar*, Çev. İbrahim Aydın, Ali Durusoy, İstanbul 1994, s. 20.

ilgisini kaybeden ve ahlâkî muhtevasından habersiz olunan kelâm ilmi ancak inanmış olanları inandırabilecek bir dürumdadır. Sapıklığın ve inkârcılığın artık gizli-kapaklı bir şey olmaktan çıktığı, ateşli taraftarlar kazandığı; aklın muvazenede bir hikmet vasıtası değil, hiddetli bir tenkitçi olduğu; inancın ahlâkî davranış üzerindeki tesirini kaybettiği, dinin artık derûnî, iyi ölçülüp-tartılmış ve samimiyetle kavranması gereken birşey olmaktan çıkarak, basit bir gösteriş, mekanik tatbikat ve belirli kişi, zümre ya da gruplara körükörüne itaat meselesi haline geldiği; çağının insanların zihinlerinin bir sürü felsefî ve dinî peşin hükümlerle dolduğu bir dönemde kelâm ilmi işlevsel olmak mecburiyetindedir, zorundadır. Bu arada, şayet kelâm ilminden beklentimiz, insanların temel birtakım inançlar hususunda bilgilendirilmesi ise, kelâm ilmine işlevselliğini kazandırmak için öyle uzun boylu çaba sarfetmemize gerek olmadığını söylemek durumundayız.

Erol Güngör'ün çok iyi ifade ettiği ve bizim de bilfiil tecrübe ettiğimiz gibi, Müslümanın imanı ile yaşadığı hayat arasında bir boşluk vardır.⁵ Bu boşluk önemli ölçüde, dinin etki sahasının daralmasından; insanın fitratı ile uyumlu projeler üretilmemesinden; kelâm ilminin hitabeti, cedeli ve eskinin tekrarını aşarak müminin modern çağdaki inançla ilgili problemlerinin çözümüne katkıda bulunamamasından; dinin muhatabı olan insanın merkez alınması gerekirken Allah merkezli bir kelâm sisteminin geliştirilmesinden; İslâmîyet'in okunan değil yaşanan bir hakikat olması gerektiği gerçeğinin kavranamamasından; İslâm'ın insanla ilgili bakış açısının sağlıklı bir şekilde değerlendirilmemesinden; dinin toplumsal ve sosyolojik kurum olduğu noktasının dikkatlerden kaçmasından; muhtelif ideoloji, tarikat ve cemaatlerin din ve toplum üzerindeki baskılarından; dinin hem kişi hem de toplum nazarındaki işlevlerinin neler olduğunun iyi belirlenmemesinden; dinin sadece birtakım kurallar ve merasimler bütünü imiş gibi algılanmasından; Allah'ın boş, içeriksiz, işlevsiz bir kavram, insanın da tıpkı rüzgarın önündeki bir yaprak misali kaderine mahkûm, biçâre olarak kabul edilmesinden; Kur'an'ın bütüncü değil parçacı bir bakış açısıyla anlaşılmaya çalışılmasından; akli ve felsefî ilimlere üvey evlât muamelesi yapılmasından; kelâmın halâ Kur'an'a dayalı dünya görüşünü ve ahlâkî değerler sistemini ortaya koyamamasından; çağın meydan okumalarına karşı durabilecek vasıfta uzman alim tipi yetiştirme yerine, ansiklopedik alim tipi yetiştirme ile meşgul olunmasından; tarihî olan ile tarihî olmayanın ayırt

⁵ Erol Güngör, *İslâmın Bugünkü Meseleleri*, İstanbul 1989, s. 241.

edilemeyeşinden kaynaklandığını söylemek durumundayız. Bu listeyi daha da uzatmak mümkündür.

Din alimlerinin ve özellikle de kelâmcının öncelikli görevi dinin yeniden inşasında -şayet yeniden inşâ edilecekse- bir mimar rolünü üstlenmektir. Bu şu demektir: Dinin iskeletini ve ana yapısını oluşturacak olan kelâmcının kendisidir. Bu çerçevede, dinin yegane muhatabı olan insanla ilgili olan herşey kelâmcının ilgi sahası içindedir. Kelâmcı kendisine düşen bu âcil ve önemli görevden daha fazla kaçamaz. Dinin ezeli ve ebedî değerlerini günümüz insanına nasıl verebileceğinin metodunu yeniden oluşturmak durumundadır. Bunu yaparken, dinin ebedî ve ezeli değerlerini tarihin şu veya bu anında bürünmüş oldukları müşahhas kalıplardan ayırmalı, ilkesel değerler haline koymalıdır. Bu ayırım yapılmadığı takdirde, dinî veya manevî-sosyal değerler verilmeye çalışılırken, eskinin müdafaası yapılacak ve bu da dinin cazibesini veya tesir gücünü kaybetmesine yol açacaktır.⁶ Daha da kötüsü hiç de arzu etmediğimiz bir durum gerçekleşecek, her çağa ve insana hitap etme kabiliyetine sahip olduğuna inandığımız İslâm vahyinin ellerimizde canlılığını yitirmesi ve insanların hayatlarından yavaş yavaş çekilip gitmesi söz konusu olacaktır.

Geçmiş ulemanın kesin olan hakikatler dışındaki konular hakkında ileri sürdükleri fikirlerin dinî gerçekler değil, sadece din onların anlayışlarının mahsulü olduğunun bilincinde olmamız gerekmektedir. Bizim yapmamız gereken şey, onların fikirlerini dogmalaştırmamaktır. Dogmalaştırılan bu fikirler, zaman içerisinde yaşadığımız gerçeklere ve tecrübeler ters düşmemize, bir yığın çıkmaz arasında sıkışıp kalmamıza neden olmaktadır. Bu durum da tıpkı, Hıristiyanlıkta kilisenin dogmalara karşı üstlendiği rol ile paralellik arzeden bir görünüm ortaya çıkar. Şöyle ki, Kilise, kendisine verilmiş olan dogmaların dikkatli ve sadık bir muhafızıdır. Müstakil ilim adamı ve fertler bu dogmalardan hiçbirisini değiştirme, eksiltme veya ekleme yapma yetkisine sahip değildir. Bu da kilisenin yaşanan ve test edilen insan tecrübesiyle çelişmesine, insanların zamanla dinî kuralları istemeyerek de olsa görmezlikten gelmesine neden olmaktadır. Katolik kilisesinin doğum kontrolünü, boşanmayı halâ resmîyette yasak sayması gibi hususlar bu türdendir.

⁶ A.e., s. 246.

Gerçek irade ve fiilin Allah'a ait olduğunu kabul ederek, insan iradesini yalnızca 'kesb'ten ibaret gören⁷ hakim Eş'ari anlayışıyla günümüz kaderciliğinin öntine geçmenin mümkün olmadığını düşünüyoruz. Kur'an'a olduğu kadar insanın tecrübesine de ters düşen 'kesb' teorisinin inanç ile hayat arasında son derece ciddi bir boşluk doğurduğunu⁸ görmemiz gerekmektedir. Aynı şekilde, Eş'ari atomculuğunun kabulünün de fikrî, ilmî ve ahlâkî gelişmenin temeli olan 'nedenselliğin' inkârı⁹ anlamına geldiğini kavramamız zorunludur. Bu iki teori sayesinde insanlığın yaptığı bütün kötülükler -tabiri caizse- Allah'a fatura edilmiştir. Aslında bu iki teori, bir anlamda, Emevîlerle başlayan süreçle birlikte, iktidarların her türlü yapıp-etmelerini bir nevî meşrûlaştırma mekanizması olarak işlev görmüştür. Bunun daha canlı örneklerini, Suudi Arabistan'daki tünel faciasında, Senirkent faciasında ve en nihayet de İzmit ve civarındaki büyük depremde yaşamış bulunuyoruz. İnsanın canının alınması Allah'ın emri ve melek vasıtasıyla olsaydı da, ölümün nedenleri de insanlar tarafından oluşturulmaktadır.¹⁰ Zira insanlar kendilerini ancak kendi elleri ile tehlikeye atmaktadırlar ve Allah insanların kendilerini tehlikeye atmamaları hususunda onları açıkça uyarmaktadır (2/195). Milletçe yaşadığımız son deprem olayında, depremi insanların ahlâksızlıklarının Allah tarafından cezalandırılmasına yoranlara şahit olduğumuz gibi, bu olayda canını kaybedenlerin Allah'ın takdiri ile öldükleri şeklinde yorum yapanlara da şahit olduk. Halbuki, rant uğruna insanların fay hatlarının üzerine, dolgu sahalarının üzerine yerleşmesine göz yumanların ve yine insanların oturduğu inşaatların tuğlasından çimentosundan ve demirinden çalanların gözden kaçması düşündürücüdür. Bunlar Allah'ın takdiri olamaz, bu ihmallerin faturası Allah'a kesilemez. Bir gazete yazarımızın merak ettiği ve sorduğu gibi biz de aynı şeyi merak ediyor ve soruyoruz: "Acaba, kader niye Japonya'ya veya Güney Kore'ye uğramıyor da hep bize uğruyor?" Bu noktada, bir arkadaşımın cümlelerini, konumuzla çok yakından alakalı olduğu için, buraya aynen aktarmak istiyorum: "Ehli Sünnet'in hicri birinci asırdan itibaren oluşturduğu 'İlâhî Kader' tarihi, büyük ölçüde bir yanlışın giderek de bir nevî bir ahlâksızlığın meşrûlaştırma tarihidir. Hicrî

⁷ İsmail Kara (Haz.), "İrade Hürriyeti Üzerine M. Saim Yeprem'le Bir Konuşma", *Fikir ve Sanatta Hareket*, Mart 1981, XXIII, 30.

⁸ Adil Çiftçi, "Gelenek ve Modern Durum Arasında Fazlur Rahman ya da 'Anlam Sorunu' ve 'Anlama Sorunu'", *İslâmiyât*, Ankara 1998, c. 1, n. 1, 53.

⁹ A.m., 54.

¹⁰ İlhami Güler, *Allah'ın Ahlâkiliği Sorunu*, Ankara 1998, s. 124.

üçüncü asırdan itibaren Eş'arîlik'in damgasını taşıyan ve Allah'tan başka fail, Allah'tan başka yaratıcı tanımayan (*lâ fâile illallâh, lâ hâlika illallâh*) bu teori, giderek Müslüman ferdin kendine ve içgüdülerine güvenini sarsarak, onun bu dünyayla ve yaşamla olan bağlarını gevşetmiştir. Eş'arîlik'in oluşturduğu kader teorisinin merkezinde yer alan, mülkünde kuralızsız, kanunsuz, ahlâksız (çünkü ahlâk bize hastır) tasarrufta bulunan Allah tasavvuru, İslâm dünyasında, İslâm tarihinde ve bugün halâ birçok ahlâksızlığın, yamukluğun, kadüklüğün, çarpılmışlığın, hastalığın nedenidir. Çünkü dindar insanın hayatında en büyük yönlendirici güç Allah tasavvurudur."¹¹ İşte, kelâm bu tür bir kader anlayışını ve Allah tasavvurunu değiştirmek için işlevsel olmak mecburiyetindedir.

İslâm dininin öz itibariyle, hayatı kolaylaştırdığı düşünülen bilim, teknoloji, toplum bilimleri, sanat, ekonomi, siyaset, ahlâk vb. alanlarda her türlü arayış ve gelişmeleri değerlendirmeye müsait bir fikrî ve felsefî donanımı kurmaya ya da oluşturmaya müsait bir din olduğunu gayet iyi biliyoruz. Yine İslâm dininin, aslında, yumuşak, zevk verici, ferahlatıcı, rahat bir din olduğunu da bilincindeyiz. Ayrıca, İslâm dini, tıpkı ruh ile beden uyuşması gibi, zihnin istekleri ile günlük hayatın gereklerini, alelâde şeylerle yücelik taşıyan şeyleri uyuşturma kabiliyetine de sahiptir. Durum böyle iken, insanların inandıkları ile yaptıkları arasında bir uçurumun olmasının İslâm'ın kendi kabahati olmadığını düşünüyoruz. Günümüz toplumunda inançların eylemler üzerinde etkisinin azaldığını gözlemliyoruz. İnsanlar Tanrı'ya kulluk eder gibi görünüyor, ama kendi çıkarlarına hizmet ediyor, ihtiraslarının peşinden gidiyor. Hatta öyle ki, bazı durumlarda dindarlığın kötü davranışları teşvik ettiğine şahit oluyoruz. İşte işlevsel bir kelâmın bu çarpıklığı gidermede önemli rolünün olacağını düşünüyoruz

Çok uzun bir süreden beri İslâm toplumunun entellektüellerinin, özellikle, Hıristiyanlık karşısında eziklik duyduğunu ve bu nedenle sürekli savunmacı görüşler ve politikalar geliştirdiğini söylemek durumundayız. Bu durumun en somut örneğini, özellikle, kadının toplum hayatındaki konumu meselesinde görmek mümkündür. İslâm dininin ve onun Kutsal Kitabı'nın kadın ve erkeği her hususta eşit bireyler olarak gördüğünü sıklıkla tekrarlamamıza ve bunu Hz. Peygamberin hayatından da örneklerle desteklememize rağmen, uygulamada somut adım atma cesaretini sergileyemediğimizi ifade etmeliyiz. Zira, insan davranışlarını ve insan

¹¹ A.e., s. 156.

iradesini sonuçsuz kabul eden bir kelâm anlayışı çerçevesinde kalınarak problemlere temelli ve kalıcı bir çözüm üretmek imkânsızdır.¹² Üretilen çözümler kalıcı olmayacağı gibi, “kadın haklarını savunmak, içini tam tersi verilerin doldurduğu bir yapının üstüne kimi eleştirileri bertaraf etmek üzere bütünleyici parça yapıştırmak gibi eğreti bir kaderden kurtulamayacaktır”¹³

Sonuç olarak, hayatı yönlendiren ahlâkî ilkelere temel olma vasfını kaybeden bir kelâm anlayışının doğal olarak insanları daha büyük yanlışlıkların, sapıklıkların ve sahtekârlıkların kucağına iteceğini düşünüyoruz. Kendi iradesi ile güçlüklerin üstesinden gelemeyeceğine inanan bir insan tipolojisinin toplumda hakim olması ancak, temel inançlarla bağlantılı ahlâkî ilkeleri model olarak sunabilen bir Akîde'nin rehberliği ile önlenabilir. Ayrıca, kelâm ilmi, çağdaş insanın hayatı anlamlandırır ve nihâî gerçeği bulmadaki arayışlarına İslâm Dini'nin diğer dinlerden farklı ve özgün olarak sunduğu cevapları açık ve net bir şekilde ortaya koymalıdır. Yine kelâm ilmi, dinî çatışmaları önlemek amacıyla, İslâm dininin diğer dinlerle paylaştığı ortak ve evrensel değerleri vurgulamakla yükümlüdür. Bütün bu söylediklerimizi tek bir cümle ile ifade edecek olursak, kelâm, hayatı anlamlandırır ve aracılık yapan pratik davranış modellerini sunmak zorundadır. Müminin şahsiyetinin yeniden inşası görevi kaçınılmaz bir şekilde kelâmındır. Bu hususlar gözardı edildiğinde, problemlere karşı duyarsız tavır sürdürüldüğü takdirde, tarih günümüz kelâmcılarını minnetle yâdetmeyecektir.

¹² Ömer Çelik, “Teoloji, Edebiyat ve Kadın -I-”, *Yeni Şafak*, 25 Aralık 1995, s. 10.

¹³ A.e., s. 10.